

Andrzej Gocłowski

Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Administracji w Lublinie

20-150 Lublin, ul. Bursaki 12

e-mail: amgoclow@gmail.com

PRZYRODNICZE UWARUNKOWANIA GEOGRAFICZNO-POLITYCZNEGO ZNACZENIA PÓŁWYSPU KRYMSKIEGO¹

Natural conditions of geo-political importance of Crimean Peninsula

Słowa kluczowe: geografia polityczna, geopolityka, geostrategia, makroregion, poziom ważności, położenie geograficzne, środowisko przyrodnicze, zróżnicowanie.

Key words: political geography, geopolitics, geostrategy, macro-region, level of importance, geographical location, natural environment, diversity.

UWAGI WSTĘPNE

Geografia polityczna uprawiana jest zarówno w ramach geografii, jak i politologii. W tradycyjnym ujęciu geograficznym przedmiotem jej badań jest wzajemne oddziaływanie przestrzeni geograficznej i procesów politycznych (Barbag 1987). Zdaniem rosyjskiego geografa zajmującego się problematyką geograficzno-polityczną Europy Wschodniej, R.F. Turovskiego (1999), jednym z jej szczegółowych celów badawczych jest analizowanie wschodniej granicy obszaru integracji europejskiej oraz „sytuacji w strefach geopolitycznej niestabilności na wschodzie Europy” (Turovski 1999, s. 64). Uważa on także, że dla współczesnej geopolityki² charakterystyczne jest zwracanie większej uwagi na małe obszary. Znaczącymi elementami systemu światowego są „nie tylko »wielkie przestrzenie«, ale i nieduże terytoria, odgrywające rolę kluczy geopolitycznych, a także stref nieciągłości, separatyzmów i międzynarodowych konfliktów” (Turovski 1999, s. 62).

¹ Tekst stanowi rozszerzoną i uwspółcześioną wersję referatu, wygłoszonego na konferencji w Humanistycznym Uniwersytecie Państwowym im. Petra Mohyły w Nikołajewie (streszczenie [w:] Gocłowski, 2008).

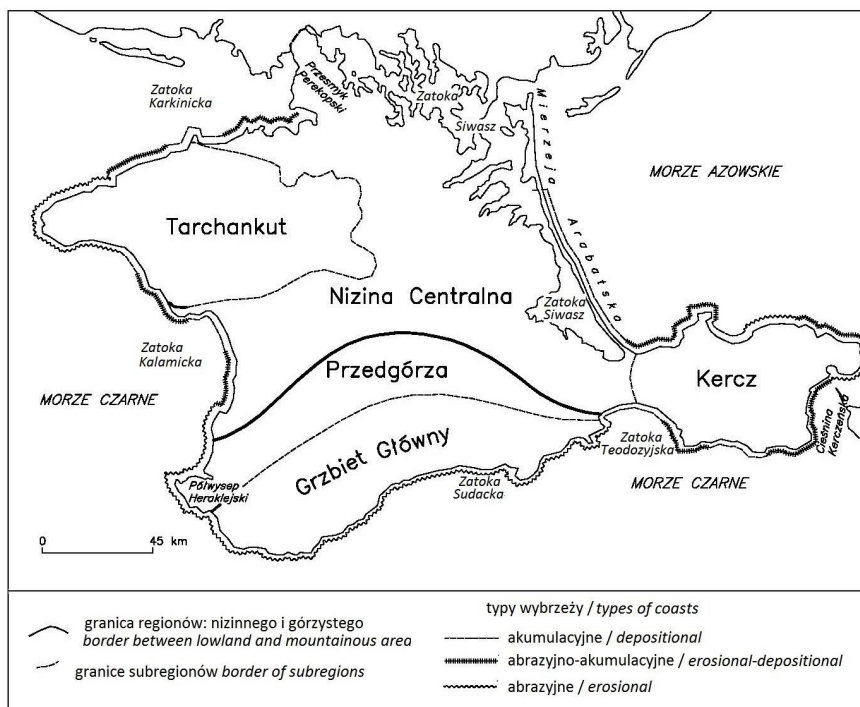
² W literaturze przedmiotu występują różne definicje geopolityki. Niekiedy nawet, termin ten traktowany jest jako synonim geografii politycznej. Według Leszka Moczulskiego (1999) geopolityka jest dziedziną, która zajmuje się zmiennymi układami sił na niezmiennej przestrzeni. Leszek Sykulski (2009) uważa, że bada ona wpływ przestrzeni na politykę państw. W perspektywie nauk geograficznych można więc przyjąć, że zajmuje się praktycznym stosowaniem rezultatów badań geografii politycznej (patrz np. Baczwarow i Suliborski, 2002).

Do terenów spełniających oba te kryteria zdecydowanie można zaliczyć półwysp Krymski. Przeprowadzenie oceny przyrodniczych uwarunkowań jego geograficzno-politycznego znaczenia może być dla geografa interesujące, zwłaszcza obecnie, gdy Krym został zaanektowany przez Rosję, która od dziesięcioleci kwestionowała prawomocność jego przynależności.

Geograficzna izolacja różnego szczebla sprzyja rozwojowi procesów o charakterze lokalnym (Jędrusik 2001). Dlatego warto ocenić badany obszar pod względem stopnia jego izolacji w stosunku do otoczenia.

Krym, o powierzchni blisko 26.000 km², podobny w kształcie do rombu, wcina się od północy jednym ze swych „rogów” w głąb Morza Czarnego. Jego nizinna, północna część łączy się z lądem przesmykiem Perekopskim o siedmiokilometrowej szerokości (ryc. 1). Jest więc bardziej podobny do dużej przybrzeżnej wyspy niż do półwyspu.

Na południowy zachód od przesmyku Perekopskiego dwie ogromne zatoki Morza Czarnego, Karkinińska i Kalamicka, otaczają rozległy półwysp Tarchankucki. Jego zachodnie zakończenie cechują na ogół wybrzeża klifowe. Pozostałe brzegi są przeważnie niskie. W części północnej – ingresyjne, zatokowate, na południu –

Ryc. 1. Główne fizyczno-geograficzne regiony i typy wybrzeży Krymu

Fig. 1. Main physico-geographical regions and forms of seacoasts of Crimea

wyrównane, akumulacyjne z dość licznymi, płytkimi lagunami (Cys' 1962, *Krim. Zagalnogeografična...*, 1993)³.

Na wschód od przesmyku, Krym oddzielony jest od lądu na przestrzeni ok. 200 km przez wąską (2-35 km) lagunę Sywasz, która jest bardzo płytka (śr. 0,5-1 m., maks. 3,5 m), zabagniona i silnie zasolona (22-87%). Jej długa linia brzegowa cechuje się występowaniem wielu półwyspów, wysp, kanałów i zatok, dlatego w starożytności była dość łatwo forsowana (patrz np. *Dorogoj Tysâčiletij. Ekskursii...*, 1966, *Dorogoj Tysâčiletij. Očerki...*, 1969), a wielokrotnie także i później (Andreev 2000).

Współcześnie, przesmykiem z głębi Ukrainy na Krym biegną magistrale transportowe (kolejowa, drogowa i gazowa), linie elektroenergetyczne oraz wielki kanał, prowadzący wodę z Dniepru. Ponadto, północno-wschodnią część Sywasza przecinają, poprowadzone gołblami, szosa i kolej, łączące półwysep z północno-wschodnią częścią Ukrainy. Dołącza do nich szlak, wiodący mierzeją Arabacką ze wschodniego Krymu, który przekracza Sywasz mostem blisko jego połączenia z Morzem Azowskim (*Krim...*, 1993).

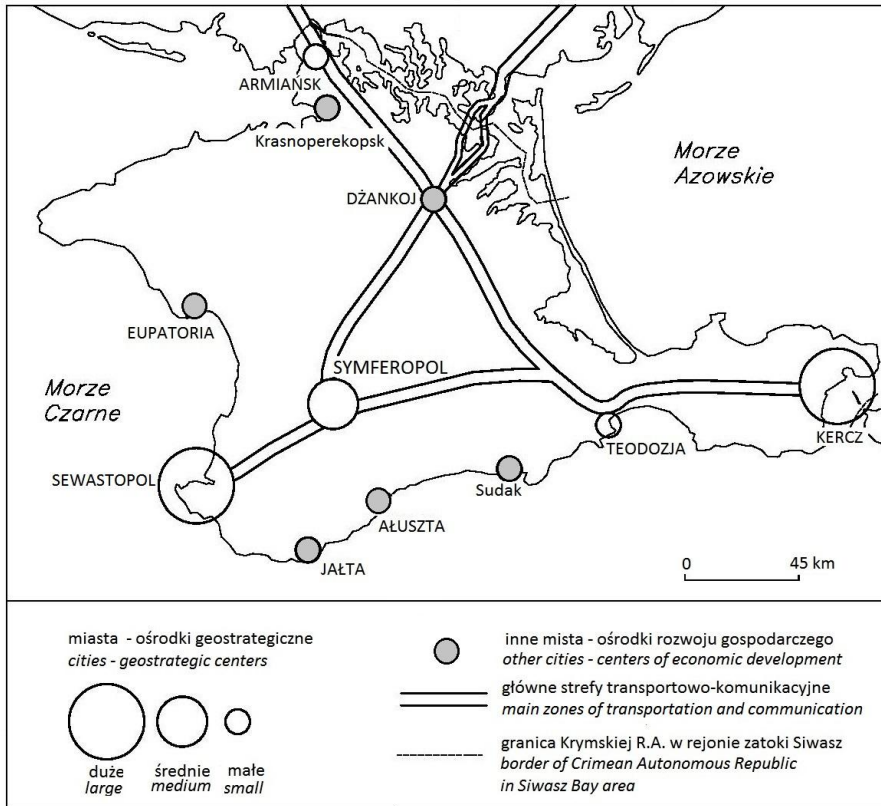
Największymi utrudnieniami dla działalności człowieka są tu bagna, słone, jałowe gleby, brak wody pitnej i w efekcie – mała gęstość sieci komunikacyjno-osadniczej (patrz np. *Krim...*, 1993). Od 2014 r. laguna jest linią demarkacyjną między okupowanym Krymem a resztą Ukrainy (ryc. 2). Pojawiły się poważne utrudnienia w komunikacji, zarówno dalekosiężnej (Krym – Ukraina – Rosja), jak i między sąsiednimi miejscowościami po jej obu stronach (Armians'k – Chaplynka; Dżankoj – Novoaleksiïvka; Kam'âns'ke – Heniches'k).

Południowo-wschodnia odnoga Sywasza oddziela od lądowego masywu Krymu mierzeją Arabacką, która wyznacza zachodni skraj Morza Azowskiego. Trzon półwyspu jest więc tu izolowany od morza dwiema barierami: wodno-bagienną i piaszczysto-wydmową. Takie wybrzeże jest nieprzydatne dla rolnictwa i budowy portów. Stwarza natomiast dobre warunki dla nadmorskiej rekreacji.

Na południu mierzeja łączy się z półwyspem Kerczeńskim, którego wybrzeża są, na przemian: niskie i lagunowe, albo klifowe. Na wschodzie graniczy on z wąską (4-15 km) i płytką (3-13 m w farwaterze) cieśniną, łączącą morza: Azowskie i Czarne. Jej wybrzeże jest urozmaicone przez kilka niezbyt wielkich i płytkich zatok otwierających się ku rosyjskiemu brzegowi, dzięki czemu są one częściowo osłonięte od strony pełnego morza (*Krim...*, 1993).

Rejon cieśniny Kerczeńskiej, która jest miejscem potencjalnego przełamania izolacji Krymu względem lądowego zaplecza, od starożytności bazował na funkcjach transportowych i przyrodniczo uwarunkowanej działalności miejscowej: rolniczej i połowowej (Gocłowski 1993). Największym problemem były tu zawsze warunki pogodowe w chłodnej połowie roku (gwałtowne sztormy i pochody lodów). Z tego powodu nie było trwałej przeprawy mostowej. Jednak w porównaniu

³ Płytkie słone jeziora i limany, oddzielone od mórz mierzejami, występują zresztą przy wszystkich niskich fragmentach wybrzeży Krymu. Jedynie długi i wąski liman Donuzlav, przy południowym wybrzeżu Tarchankutu, jest na tyle rozległy i głęboki, że może być dużą i bezpieczną przystanią.

Ryc. 2. Główne ośrodki i strefy rozwojowe Krymu
Fig. 2. Main centers and development zones of Crimea

do innych fragmentów wybrzeży Półwyspu, znacznie oddalonych od najbliższych terenów lądowych, tutaj można było ją najłatwiej sforsować.

Budowa geologiczna Krymu jest nader złożona, co wynika przede wszystkim z przynależności do trzech, tworzących jego głębokie podłoże i wzajemnie różniących się zasadniczo, wielkich jednostek strukturalno-tektonicznych. Są to, idąc od północy: Wschodnio-Europejska Platforma Prekambryjska (przesmyk Perekopski i północny Sywasz), Epihercyńska Płyta Scytyjska (pozostałe niziny Krymu, z wyjątkiem pd-zach części półwyspu Kercz) oraz alpejskie struktury fałdowe gór Krymskich i wymienionej części Kerczu (*Atlas Autonomna Respublika...*, 2004).

Większość powierzchni półwyspu jest zajęta przez niziny, leżące w jego części północnej (ryc. 1). Na skrajnej północy i w centrum panuje rzeźba równinna, na półwyspach: Tarchankuckim i Kerczeńskim – falista i pagórkowata (Cys' 1962). Przeważa klimat umiarkowany kontynentalny, przestrzennie mało zróżnicowany, który zaostrza się ku północo-wschodowi. Średnie sumy opadów rocznych wyno-

szą od ok. 350 mm (na północy i na płw. Kerczeńskim) do ok. 500 mm (na nizinie Centralnej). Lata są gorące (VII +22° do +23,5°C), zimy niezbyt surowe (I od 0° do -2,3°C). Klimat sprzyja więc naturalnym formacjom lasostepowym i stepowym. Cieki są ubogie w wodę, na terenach najsuchszych – okresowe, bądź ich brak. Na północy występują grunty zasolone (solańce i solonczaki), ale im bliżej gór, tym są one lepsze – ciemnokasztanowe (o małym zasoleniu), przechodzące w bardzo dobre czarnoziemy południowe. Klimatowi i glebom odpowiadają, kolejno, naturalne formacje roślinne: półpustyń, stepów suchych, stepów typowych i lasostepów (*Ekologia* 2003, Bagrova i in. 2001).

Z monotonią nizin na północy zdecydowanie kontrastują leżące na południu góry Krymskie. Znaczne zróżnicowanie ich klimatu, mniej kontynentalnego niż na stepach, wynika z orografii (wyniosłość, kierunki i zwartość grzbietów górskich), sąsiedztwa dużego akwenu, a także z bogatego lokalnego urzeźbienia. Góry dzielą się na trzy równoległe pasma.

Dwa z nich, zwane przedgórzami, Zewnętrznym i Wewnętrznym, tworzą strefę przejściową między nizinami a grzbieciem Głównym gór. Rozdziela je podłużne obniżenie o tektoniczno-denudacyjnej genezie. Mniej wyraziste obniżenie oddziela przedgórze Wewnętrzne od pasma Głównego. Przedgórze zbudowane są z kredowych i trzeciorzędowych wapieni, margli i ilów. Wyniesienia cechują się tam wyrazistymi kuestami, ostańcami i połogimi wierzchowinami. Oba są łatwo dostępne od północy, dzięki monoklinalnemu zapadaniu skał w tym kierunku i przełomowym dolinom rzek (Cys' 1962). Klimat jest nieco wilgotniejszy niż na północy i lokalnie zróżnicowany, w związku z orografią i żywą rzeźbą. Opady wynoszą 350-600 mm, zimy są łagodniejsze (-1,5° do +2,0°C), a lata mniej upalne (22,3°-22,0°C), gleby bardziej zróżnicowane, w dolinach na ogół dobre. Do najlepszych należą czarnoziemy przedgórskie i aluwialne gleby łąkowe, a odpowiadającą im formacją są lasostepy.

Pasma Głównie, wyniesione do 1545 m n.p.m., tworzy barierę, która zatrzymuje napływy mas powietrza z północy, wywierając decydujący wpływ na całokształt warunków przyrodniczych południowego wybrzeża. Pasma budują głównie skały mezozoiczne o różnej odporności, sfałdowane w orogenezie alpejskiej, przetykane intruzjami i wulkanitami. W zachodniej, najwyższej części, zaznacza się wyraźna piętrowość klimatyczno-roślinna (od klimatu quasi-śródziemnomorskiego po wysokogórski). Płaskie i wyrównane partie wierzchowinowe cechują się najwyższymi opadami (Aj Petri – 1052 mm) i najsurowszym klimatem na półwyspie (VII +15,6°, I -3,6°C). Dominują tam gleby górskie, łąkowe i łąkowo-stepowe, a niżej – szare leśne. Ku wschodowi grzbiet stopniowo się obniża i strefowość zanika, zaś opady maleją (Karabi-jajła – 595 mm, Teodozja – 376 mm). Wzrasta kontynentalizm i rozczłonkowanie rzeźby, które wpływa na mozaikowość lokalnego klimatu i szaty roślinnej. Koło Teodozji grzbiet pogrąża się w morzu.

Południowe wybrzeża półwyspu, rozciągające się u stóp pasma Głównego, to najcieplejszy region Krymu (VII +23° do +24,5°, I +2° do +4°C; opady 350-650 mm). Na glebach brązowych można spotkać resztki niskopiennych lasów i zarośla

dębowo-jałowcowe oraz formacje wtórne i egzotyki (*Ekologia* 2003, Bagrova i in. 2001). Niskich wybrzeży jest bardzo mało, gdyż góry i przedgórza dochodzą do morza. Dominujące niemal wszędzie klify mają jednak bardzo różne wysokości – od kilku metrów na wybrzeżu k/Jały, do blisko pół km przy wielkich nadmorskich masywach: Aja, Sarych, Mehanom i in. W łąd wcina się wiele, szeroko otwierających się ku morzu głębokich zatok, różnej wielkości. Na szczególną uwagę zasługują: największa z nich Teodozyjska, położona przy wschodnim krańcu gór, dobrze osłonięta od strony otwartego morza, oraz – przy krańcu zachodnim – pościęty długimi, wąskimi zatokami, jedyny na Krymie fragment riasowego wybrzeża wokół niewielkiego półwyspu Heraklejskiego (*Turistskaâ Karta...*, 2010).

W sumie, środowisko przyrodnicze Krymu należy ocenić jako bardzo zróżnicowane, ale różnorodność ta rozmieszczona jest w przestrzeni skrajnie nierównomiernie.

GEOGRAFICZNO-POLITYCZNE POZIOMY WAŹNOŚCI

Rozdzielenie bodźców geograficzno-politycznych o różnej randze jest trudne, a czasem niemożliwe, gdyż w wielu przypadkach ich oddziaływanie się sumują. Gdyby była możliwa ich pełna, kompleksowa ocena, z uwzględnieniem efektu synergii, być może okazałoby się, że *summa summarum* mamy do czynienia z perspektywą geograficzno-polityczną o zupełnie innej randze, niż pierwotnie można by sądzić.

Mimo, że w dziejach ludzkości niektóre przyrodnicze uwarunkowania zjawisk gospodarczych i politycznych są stale obecne, ich znaczenie zależy także od innych czynników – w tym również zmieniających się w czasie. Dlatego przyrodnicze cechy badanego obszaru powinno się rozpatrywać w ramach poszczególnych epok, wydzielanych z punktu widzenia ich geograficzno-politycznej specyfiki i z nawiązaniem do historii całego Makroregionu Czarnomorsko-Azowskiego.

Wzorując się na zasadach periodyzacji, przyjętej w ramach wcześniejszych badań nad przyrodniczymi uwarunkowaniami osadnictwa na półwyspie Krymskim (Gocłowski 1993), zastosowano tutaj bardziej uproszczony podział na następujące okresy: Starożytny (I), VI w. pne – IV w. ne, Wczesnośredniowieczny (II) – V w. – 1 poł. XIII w., Genueńsko-Tatarski (III) – 2 poł. XIII w. – XV w., Turecki (IV) – XVI – XVII w., Przejściowy (V) – XVIII w., Rosyjski (VI) – 1800-1853 r. oraz Współczesny (VII) – od 1854 r. do chwili obecnej.

Przestrzenno-hierarchiczne podejście do problematyki przyrodniczych uwarunkowań procesów osadniczych zostało przyjęte przez T. Zipsera i J. Sławskiego (1988). Badacze ci wyróżniają „5 typów położenia geograficznego związanego z poziomem kontynentalnym. Są to lokalizacje: przesmykowe, ujściowe wielkich rzek, głęboko wciętych zatok, komunikacyjnych rozdroży oraz ucieczkowe (refugialne)” (Zipsers, Sławski 1988, s. 37). Sądzą oni, że kontrolowanie stref i obiektów na kontynentalnym poziomie ważności może być źródłem dużej stabilności

i trwałości władzy nie tylko nad nimi, ale nad rozległymi obszarami otaczającymi. Dlatego walory pozycji na tym poziomie „stwarzają przesłanki do politycznej konkurencji w zabiegach o zawładnięcie nią”. Zjawiska geopolityczne zachowują tam swoją ważność, zarówno w odniesieniu do „aspektu transportowego, najbardziej ważącego, jak i (...) strategicznego”, gdyż „skala elementów środowiska geograficznego, formująca cechy położenia tego poziomu jest tak ogromna, iż nie została przezwyciężona przez nowoczesne środki technologii” (Zipser, Sławski 1988, s. 40). Jednak na dwóch najniższych poziomach ważności, „regionalnym, który odgrywał niegdyś bardzo dużą rolę (...) oraz lokalnym”, środki techniczne zniwelowały znaczenie niektórych zjawisk o doniosłym znaczeniu geograficzno-politycznym. Należą do nich, n.p. „naturalne przeprawy rzeczne oraz niskogórskie przełęcze” (Zipser, Sławski 1988).

Zbliżone podejście do analiz geograficzno-politycznych zostało przedstawione przez P.J. Taylora i C. Flinta (1999), którzy zalecają także ich przeprowadzanie na poziomach: kontynentalnym, regionalnym (zwanym też makroregionalnym) i lokalnym.

Trzymając się ogólnych ram tych koncepcji, warto przyjrzeć się sytuacji geograficzno-politycznej Krymu, ze zwróceniem szczególnej uwagi na uwarunkowania przyrodnicze.

Lokalny poziom ważności geograficzno-politycznej

Na lokalnym poziomie ważności, trudności z pozyskaniem odpowiednich materiałów z epok wcześniejszych (I-VI) dotyczących Krymu, nie pozwoliły na dokonanie analizy geograficzno-politycznej roli środowiska przyrodniczego w ramach przyjętych okresów, z wyjątkiem ostatniego.

Od okresu **Starożytnego** po **Rosyjski** (I-VI) równiny Krym Północny był bardzo słabo zaludniony. Nieliczne osiedla skupiały się na wybrzeżach, pełniły bowiem funkcje węzłów przeładunkowych między morskimi a lądowymi szlakami handlowymi. W głębi obszaru dominowała koczownicza hodowla koni i bydła. Ekstensywna uprawa roślin odpornych na suszę (głównie zbóż) pojawiła się późno i rozwinęła na niewielką skalę. Z lagun pozyskiwano sól, także dla potrzeb lokalnych (*Ekologia* 2003). Egzystencja znacznie liczniejszych osiedli skupionych na stepach nad cieśniną Kerczeńską, zależała ponadto od bliskości bogatych łowisk ryb i lokalnych możliwości komunikacyjnych w akwenie cieśniny, integrujących społeczności obu jej brzegów.

Stosunkowo łagodny klimat, szerokie obniżenia śródgórskie i doliny rzek na północnych przedgórzach gór Krymskich umożliwiały zarówno uprawę roli, jak wypasową hodowlę, a występujące pierwotnie lasostepy zostały dawno wyniszczane. Dzięki specyficznej, kuestowej rzeźbie terenu możliwe było wznoszenie bezpiecznych osiedli obronnych. Takie warunki umożliwiały powstanie dość gęstej i stabilnej sieci osadniczej. Toteż właśnie w tej strefie dochodziło najczęściej do osiadania na roli koczowników, przybywających z głębi kontynentu (m.in. Scytów, Chazarów i Tatarów).

Pasma Główne nie było nigdy gęsto zaludnione, zwłaszcza w najwyższej, zachodniej części. Osiedla rolnicze istniały w najniższych partiach dolin. Korzystano tam z obfitości górskich zasobów wodnych i leśnych, a wysokie połoniny służyły jako letnie pastwiska. Zróżnicowanie budowy geologicznej skutkowało różnorodnością minerałów, zwłaszcza skalnych i jubilerskich, wykorzystywanych także dla miejscowych potrzeb.

Wybrzeże południowe, leżące u stóp pasma Głównego, zasiedlone od zamierzonych czasów, było dobrze zabezpieczone przed najazdami z kontynentu, dzięki górskiemu zapleczu. Urozmaicona rzeźba wybrzeża (zatoki, klify, przylądki, urwiska i skałki) ułatwiała wznoszenie fortyfikacji, broniących osiedli od strony morza. Klimat, umożliwiający uprawę roślin ciepłolubnych (figa, hurma wschodnia, migdał, winorośl, i in.), wpłynął na ukształtowanie się gospodarki zbliżonej do śródziemnomorskiej. Nad morzem rozwinęło się rybołówstwo, w lasach i zaroślach – wypas bydła i myślistwo. Od początku XIX w. systematycznie rosło wykorzystywanie przez mieszkańców zasobów balneologiczno-rekreacyjnych i turystycznych, których ranga przerosła wkrótce skalę lokalną (Goćłowski 2008).

W odniesieniu do okresu **Współczesnego** (VII) należy na wstępie stwierdzić, że działalność ludzka rozpatrywana na lokalnym poziomie geograficzno-politycznej ważności, wynikająca z właściwości przyrody, jest w tym okresie bardzo trudna do oddzielenia od tej, która zachodzi na wyższych poziomach. W całokształcie działań jest na ogół marginalna, rozproszona i nie dość udokumentowana. Kolektywizacja i uprzemysłowienie okresu sowieckiego przyspieszyły powszechny proces przesuwania się punktu ciężkości gospodarki w stronę ponadlokalnych poziomów ważności. Jednak wszystkie sektory gospodarki, mimo, iż funkcjonują głównie w tej perspektywie, zapewniają zawsze dochody konkretnemu regionowi i jego mieszkańcom, wchodzą więc do lokalnego obiegu społeczno-gospodarczego (patrz też Bagrov 2002).

Poważne problemy społeczno-gospodarcze Krymu, które ujawniły się w związku z jego aneksją, w znacznym stopniu wynikają z miejscowych warunków przyrodniczych. Są to przede wszystkim niedobory wody oraz zasobów energetycznych (węglowodorów, węgla i hydroenergii – a więc i energii elektrycznej). Dla półwyspu będącego w związku z Ukrainą, transfer tych zasobów z zewnątrz nigdy nie był zagrożony. Poza dostawami elektryczności, gazu, węglowodorów, węgla oraz wody⁴ przez przesmyk Perekopski, wykorzystywano koleje i drogi przekraczające Sywasz groblami i mostem koło Heniches'ka, a także drogę morską łączącą, za pośrednictwem cieśniny Kerczeńskiej, porty krymskie z nadazowskimi.

Kiedy Ukraina odcięła dostawy wody (przesyłano wtedy na Krym do 190 m³/s – Wyrzykowska 2014) trzeba było wprowadzić drastyczne ograniczenia. Upadły uprawy na północy (ryż, kukurydza, warzywa, sady i plantacje), pochłaniające najwięcej wody.

⁴ Kanałem Północno-Krymskim transportowano 3 mld m³ wody rocznie, co zaspokajało około 75% potrzeb wodnych półwyspu (*Transformacja* 2010).

W listopadzie 2015 r. nastąpiło, trwające prawie miesiąc, wstrzymanie dostaw elektryczności (ponad 80% zapotrzebowania!) z powodu uszkodzenia biegnących z Ukrainy linii wysokiego napięcia przez tzw. „nieznanych sprawców”⁵. Tymczasem zapotrzebowanie na tę energię w ciągu ostatnich 2 lat wzrosło na półwyspie o około 30%⁶. Mimo doraźnych wysiłków obecnych władz (mobilne agregaty, kable energetyczne przez cieśninę), pełne uniezależnienie Krymu od dostaw prądu z Ukrainy może nastąpić z przyczyn technicznych dopiero za kilka lat (*Horyzont ukraiński* 2015 oraz Kozak 2015).

Lądowe połączenia transportowo-komunikacyjne z kontynentalną częścią Ukrainy są obecnie zerwane lub poddane reglamentacji⁷. Jedyna krótka droga z terytorium Rosji na Krym, w pełni przez nią kontrolowana, to przeprawa przez cieśninę Kerczeńską. Od 2014 r. wystąpił skokowy wzrost przewozów, skutkujący ograniczeniami i opóźnieniami. A przecież w okresie jesienno-zimowym, żegluga jest tu mocno ograniczona z przyczyn klimatycznych.

W związku z tą sytuacją wystąpił regres w poziomie życia mieszkańców i w gospodarce, zwłaszcza w jej kluczowym dziale – turystyce. Jednak warto zauważyć, że izolacja Krymu podnosi znaczenie walorów na lokalnym poziomie ważności. Zmusza bowiem władze i mieszkańców do zainteresowania się niedocenianymi, bądź rabunkowo pozyskiwanymi, zasobami miejscowymi (Bagrov op. cit.). Najbardziej perspektywiczne jest zrationalizowanie ich wykorzystywania (np. przez inwestycje w oszczędność energii i wody w rolnictwie, przemyśle i gospodarce komunalnej oraz przestawianie gospodarki na rynek lokalny). Na to jednak potrzeba czasu. W warunkach obecnej komunikacyjno-transportowej blokady, przy 2,5 mln. poziomie zaludnienia i dotychczasowej strukturze gospodarki (zwłaszcza udziale w niej rolnictwa, turystyki i eksploatacji surowców mineralnych), w bliskiej perspektywie nie wydaje się możliwy dalszy rozwój gospodarczy, a nawet utrzymanie poziomu życia mieszkańców półwyspu.

Przyrodnicze uwarunkowania geograficzno-politycznego znaczenia Krymu na lokalnym poziomie ważności w omawianym okresie także bardzo się różnią w obu głównych jego regionach. Występujące w ich obrębie bardziej subtelne różnice wiążą się głównie ze specyfiką i zróżnicowaniem cech mniej wyrazistych i o mniejszym zasięgu terytorialnym.

Na Krymie Północnym eksploatuje się surowce budowlane (wapienie muszlowe i łyły ceramiczne), węglowodory (występujące również na szelfie) i wody mineralne. Z miejscowych soli (m.in. magnezowych), boraksu i peloidów wytwarzane

⁵ Do końca 2015 r. awaria nie była w pełni usunięta, a ostatni black out na całym Krymie miał miejsce 31 grudnia 2015 r. (Malinowski 2015).

⁶ M.in. z powodu dużych inwestycji, związanych z osiedleniem ok. 100.000 rosyjskich urzędników i oficerów wraz z rodzinami, oraz z nową infrastrukturą dla lokalizowanych na półwyspie wojsk o liczebności i sile porównywalnej ze stacjonującymi w obwodzie kaliningradzkim (www.fakty.interia.pl/raporty/raport-zamieszki-na-ukrainie/aktualności/news-rosja-wprowadzila-na-krym-dywizjoniskanderow,utm 2015).

⁷ Dotyczy to w szczególności tranzytu lotniczego na Krym, przez przestrzeń powietrzną Ukrainy, pociągów oraz TIR-ów z żywnością (www.wschodnik.pl/publicystyka/item/2532-tydzien-21-25-wrzesnia-w-gospodarce-ukrainy.htm 2015; Grajewski 2015).

są produkty chemiczne i kosmetyczne (Bagrova i in. 2001). Do 2014 r. znaczna była produkcja rolnicza terenów stepowych, zamienionych w wielkoobszarowe, nawadniane pola⁸ i fermy hodowlane. Nad obu morzami istnieją dobre warunki dla wypoczynku, rekreacji i lecznictwa naturalnego (słoneczny klimat, ciepłe morze, balneologia) oraz dość dobre dla turystyki kwalifikowanej, zwłaszcza na zachodzie (Tarasenko 2008ab, Ena 1989, *Arhitekturnye...*, 1977). Wszystkie te dobra, pozyskiwane głównie dzięki zasobom miejscowej przyrody, wykorzystywane są w różnym stopniu dla potrzeb lokalnych.

W sumie, przyrodniczy potencjał Północnego Krymu, rozpatrywany na lokalnym poziomie ważności geograficzno-politycznej, wyznacza mu obecnie przede wszystkim rolę związaną z rolnictwem, pod warunkiem jednak stałego dostarczania wielkich ilości wody z zewnątrz półwyspu (patrz też Bagrov, op. cit.)⁹.

Na półwyspie Kerczeńskim współczesne uwarunkowania osadnictwa i gospodarki o lokalnym zasięgu sprowadzają się także do nawadnianego rolnictwa (dociera tu odnoga kanału Północno-Krymskiego) i eksploatacji bogactw mineralnych. Znaczenie rybołówstwa od 2. połowy XX w. gwałtownie zmalało, w związku z wyniszczeniem ichtiofauny na wodach cieśniny i Morza Azowskiego. Obszar jest dość bogaty w rezerваты przyrody: geologiczne (m. in. wulkany błotne), florystyczne i morskie oraz zabytki antyczne (*Ekologiâ* 2003, Bagrov, op. cit. *Arhitekturnye...*, 1977). Rozwija się, głównie na skalę lokalną, nadmorska rekreacja. Jej możliwości, jak i turystyki, są jednak ograniczone z powodu dewastacji wielu obszarów, zwłaszcza nadmorskich, przez przemysł i eksploatację kopalnianą.

Na północnych przedgórzach gór, przez wieki przeważała ludność tatarska, silnie związana z miejscową przyrodą, trudniąca się pasterstwem, drobnym rolnictwem i rzemiosłem. W ZSRS położono tam nacisk na eksploatację surowców mineralnych, przemysł i kolektywizację. Kiedy w 1944 r. Tatarów deportowano, na ich miejsce sprowadzono przesiedleńców spoza Krymu. Z tradycyjnych relacji dawnych mieszkańców z przyrodą nic nie pozostało. Jednak rozległe, kuestowe pejzaże, z widocznymi z dala ruinami skalnych fortec i klasztorów, z zagajnikami sosny krymskiej, posadzonej już po wojnie na sterasowanych zboczach oraz nieliczne potatarskie zabytki w osiedlach, składają się na egzotyczne i mało znane, turystyczno-krajoznawcze walory przedgórzy (Gercen i Mahneva 1989, Tarasenko 2006).

Cechą Głównego pasma są potężne i dzikie krajobrazy, zwłaszcza w partiach: zachodniej i środkowej. Tutaj, i na rozciągającym się u jego stóp wybrzeżu, koncentruje się najwięcej turystyczno-rekreacyjnych atrakcji półwyspu. Pozostałości wysokogórskiego drzewostanu wzięte są pod ochronę (Ena 1989, Tarasenko 2006).

⁸ Na początku obecnego stulecia irygacje na całym półwyspie obejmowały ok. 400.000 ha (*Transformaciâ* 2010).

⁹ Woda w ogromnej większości dostarczana była z Dniepru kanałem Północno-Krymskim (ponad 400 km długości, przepływ do 300 m³/s). Obok znacznego wzrostu produkcji rolniczej w pierwszych dziesięcioleciach funkcjonowania sieci irygacyjnej (ukończonych w końcu lat 1970.), na terenach nawadnianych narastały procesy erozji wodnej i degradacji jakości wód i gleb, wynikające z ich zanieczyszczenia i zasolenia (*Transformaciâ* 2010).

Jednak prowadzony od wieków wypas, pożary, niekontrolowany ruch turystyczny oraz eksploatacja drewna i surowców mineralnych¹⁰ w znacznym stopniu zdewastowały pierwotne walory (*Ekologiã* 2003, Bagrov, op. cit., *Transformaciã* 2010).

Najbardziej zmieniona jest przyroda południowego wybrzeża. Ciągnie się wzdłuż niego niemal nieprzerwanie strefa niskiej zabudowy, wśród której występuje sporo zabytków architektury (głównie z XIX w.). Przenika się ona z nowożytną, wielkogabarytową infrastrukturą turystyczno-wypoczynkową i balneologiczną, nastawioną na obecność morza i funkcjonującą przede wszystkim na poziomie ponadlokalnym. W miastach występuje działalność przemysłowa (niekiedy bardzo uciążliwa, jak np. w Sewastopolu i Teodozji), która w mniejszych ośrodkach służy głównie zaspokojeniu potrzeb bytowych ludności. W miejscu dawnych lasów liściastych rosną zdegradowane formacje wtórne i sztuczne nasadzenia.

*

Na lokalnym poziomie geograficzno-politycznej ważności naturalne uwarunkowania działalności człowieka na Krymie są najlepiej widoczne w odniesieniu do starszych okresów dziejowych, gdy związki z przyrodą były silniejsze i miały bardziej ograniczony zasięg terytorialny, niż to jest obecnie. Odgrywają one jednak istotną rolę także obecnie w życiu codziennym, niezależnie od dominujących funkcji ponadlokalnych, a ich rola może się zwiększać w sytuacjach nadzwyczajnych (kryzysy, blokady, wojny, itp.).

Należy także podkreślić, że na poziomie tym na najbardziej fundamentalne miejscowe różnice „oddziałuje” przez całe dzieje półwyspu jego podział na dwie części: górzystą i nizinną. Charakterystyczne jest przy tym to, że w znacznym stopniu pokrywa się z nim podział społeczno-gospodarczy: na część południową – dobrze rozwiniętą i zaludnioną na obrzeżach, o zróżnicowanych źródłach egzystencji mieszkańców i północną – przeważnie bezludną i stanowiącą arenę walk i koczowniczych wędrowek, dopiero niedawno związaną z wielkoobszarowym rolnictwem (nastawionym zresztą głównie na wywóz). Oznacza to, że oba wielkie regiony przyrodnicze – stale się zmieniając – niezależnie od licznych, łączących je więzów, zachowywały odrębne oblicza.

Ponadlokalny poziom ważności geograficzno-politycznej

Materiały odnoszące się do Krymu na tym poziomie są na ogół wystarczające, aby je rozpatrywać w ramach wydzielonych okresów. Geograficzno-polityczna analiza na poziomach: kontynentalnym i makroregionalnym dotyczy bowiem zjawisk bardziej wyrazistych od lokalnych (Zipser, Sławski 1988, Taylor, Flint 1999). W związku z tym jednak, że podział na te dwa poziomy ważności zaznacza się w tych materiałach słabo, zostaną tu potraktowane łącznie jako poziom ponadlokalny.

¹⁰ Tylko w ciągu 2. połowy XX w. w kamieniołomach Krymu wydobyto 1,9 mln t. materiału skalnego, a w strefie brzegowej – 1,5 mln t piasków i żwirów (*Transformaciã* 2010).

Okres **Starożytny (I)**. Nieciągły pas antycznego osadnictwa wzdłuż północnych wybrzeży mórz: Czarnego i Azowskiego kształtował się od co najmniej VI w. p.n.e. Greckie (a później rzymskie i bizantyjskie) osiedla były enklawami w obrębie obszarów z rzadka zamieszkiwanych przez ludy, zwane przez starożytnych barbarzyńskimi.

Istotnym segmentem tego pasa były osiedla na Krymie, szczególnie liczne nad cieśniną Kerczeńską. Wiódł nią ważny szlak handlowy, łączący kraje śródziemnomorskie z Azją. Jego rangę podwyższała możliwość kontynuowania żeglugi w głąb łądu, za pośrednictwem Donu i Kubania oraz fakt, że w poprzek cieśniny prowadziła najkrótsza droga lądowa, łącząca antyczne „Północne Nadczerwomorie” (Kruglikova 1984, Blavatskij 1985) i Krym z Kaukazem oraz krajami Azji Południowo-Zachodniej. W handlu tym pośredniczyły miasta nad cieśniną, dostarczając także cenione towary miejscowe (zboże, bydło, ryby, sól i niewolnicy), a ich wysoka pozycja w Makroregionie (zwłaszcza głównego z nich, Pantikapajon, zwanego później Bosporo) utrzymywała się do końca starożytności. Główną przyczyną tej trwałości było występowanie tam kompleksu korzystnych uwarunkowań, zarówno wspomnianych wyżej, lokalnych (ale o dalekosiężnych skutkach handlowych), jak i makroregionalnych, które wynikały z wyjątkowego komunikacyjnego położenia cieśniny na skraju antycznego świata.

Południowe wybrzeża Krymu, szczególnie na odcinku od półwyspu Heraklejskiego po zatokę Sudacką, nie stwarzały dobrych warunków dla rozwoju portów. Nadmorskie osiedla (Aluston, Sugdeja i in.), mimo położenia w miejscach najbardziej korzystnych dla postoju statków, oraz o naturalnej obronności, miały na ogół zbyt małe zaplecza i słabe powiązania z Północą (dochodzące do morza wysokie i strome odnogi masywów górskich, nieliczne, wysoko położone przełęcze). Najlepszymi wśród nich warunkami przyrodniczymi, nadającymi się do lokalizacji dobrych i bezpiecznych portów, cechowały się Chersones oraz Teodozja, które leżały nad osłoniętymi zatokami na przeciwległych krańcach pasma Głównego (skutkiem czego stepowe zaplecze było łatwo dostępne). Umożliwiało to prowadzenie handlu dalekosiężnego zarówno drogą morską, jak i lądową, a także powstanie sporego rolniczego zaplecza. Ranga i zasięg ich wpływów były mimo to mniejsze, niż zupełnie odsłoniętego od strony stepów, ale położonego nad cieśniną Pantikapajonu.

Okres **Wczesnośredniowieczny (II)**. Za jego cesurę przyjęto koniec V w., gdy nastąpiło załamanie Imperium Rzymskiego (King 2004). Stepy północnego obrzeża obu mórz były przemierzane przez kilkadziesiąt lat przez wojownicze ludy koczownicze. Szlaki handlowe zamarły, prawie wszystkie miasta przestały istnieć. Ku końcowi okresu także Bizancjum chyliło się ku upadkowi. Jednak greckie cesarstwa Nicei i Trapezuntu, leżące przy północnych brzegach Azji Mniejszej, utrzymywały kontakt z ujściem Donu poprzez porty południowego Krymu i cieśninę Kerczeńską. Między innymi dlatego Bosporo, które swoje tradycyjne towary (wówczas głównie zboże i sól) wysyłało na południe, było w stanie przetrwać do XII w., a peryferyjnie zlokalizowany i bardziej autarkiczny Chersones aż do w. XIV.

Tak więc także w tym okresie, generalnie niesprzyjającym stabilizacji na północnym zapleczu Krymu, geograficzno-polityczne znaczenie cieśniny Kerczeńskiej utrzymywało się, chociaż asortyment i rozmiary handlu morskiego były zdecydowanie mniejsze niż w okresie poprzednim (Andreev 2000, Gocłowski 2008).

Na początku okresu **Genueńsko-Tatarskiego** (III) wytworzyła się, w wyniku podboju Europy Wschodniej (w tym Krymu) przez koczowniczych Mongoło-Tatarów, nowa sytuacja geograficzno-polityczna. Połączenie, pod ich dominacją, ziem od Morza Czarnego po Azję Wschodnią, umożliwiło szybkie odrodzenie się handlu dalekosiężnego oraz między światem śródziemnomorskim a stepami i krajami Kaukazu.

Po rozpadzie imperium Dżingis Chana, decydującą rolę na wschodzie Europy przejęła Złota Orda, której tradycje także nie wiązały się z morzem. Należały do niej rozległe obszary w głębi lądu, ale również północna część Krymu. Szczątkowe Cesarstwo Bizantyjskie i Trapezunt utraciły wówczas kontrolę nad Morzem Czarnym i najlepsze portowe lokalizacje zagarnęła na około 200 lat kupiecka republika Genui. Kontrolę nad swym „imperium” sprawowała z krymskiej Kaffy (dawnej Teodozji), miejsca, które było wciąż atrakcyjne ze względu na dogodne położenie w obrębie akwenu, bliskość cieśniny Kerczeńskiej oraz walory miejscowe. Duże znaczenie miało też sąsiedztwo Solchatu (dziś Stary Krym), siedziby złotoordyńskiego namiestnika. Z Krymu płynął bowiem na południe nie tylko tranzyt z głębi Azji i towary miejscowe: ryby, zboże, skóry oraz sól, ale przede wszystkim niewolnicy. W handlu nimi kluczową rolę odgrywali Tatarzy, gdyż jasyr był głównym celem ich łupieżczych wypraw. Jednak to, że mógł się wytworzyć wielki system handlu niewolnikami (sprzedawanymi poprzez Kaffę do Południowej Europy, Bliskiego i Środkowego Wschodu oraz Północnej Afryki), który przez kilkadziesiąt lat hamował rozwój krajów Europy Południowo-Wschodniej i Kaukazu, wynikało także w znacznym stopniu z wyjątkowo korzystnego położenia tego ośrodka (Quirini-Popławska 2002).

Okres kończy się w trzeciej ćwierci XV w. zajęciem przez Turków Konstantynopola, zaś na Krymie zagarnięciem przez nich enklaw genueńskich i politycznym podporządkowaniem, powstałego w 1427 r., niezależnego Chanatu Krymskiego.

W okresie **Tureckim** (IV) oba morza stanowiły już wewnętrzny, zamknięty akwen osmańskiego imperium. Tureckie miasta Krymu bogaciły się znowu na kwitnącym handlu niewolnikami i tranzycie, a dwa największe – Kefe (d. Kaffa) i Kerç (genueńskie Vosporo), z twierdzą Jenikale kontrolującą cieśninę, zaliczały się do głównych strategicznych i handlowych węzłów akwenu. Turecka flota panowała także aż do bitwy pod Lepanto (1571) nad wschodnią częścią Śródziemnomorza.

Od drugiej połowy XVII w. zaczął zmieniać się układ sił w południowo-wschodniej Europie. Rosło znaczenie Austrii i Moskwy, słabła potęga Rzeczypospolitej i ekspansjonizm Osmanów. Po inkorporacji wschodniej Ukrainy, Moskwa uzyskała wspólną granicę z Turcją. Odtąd to państwo, a zwłaszcza podlegli mu krymscy Tatarzy, stanowiło dla niej największe zagrożenie. Mimo, iż w wojnie

moskiewsko-tureckiej w latach 1674-81 żadna ze stron nie uzyskała wyraźnego zwycięstwa, Turcja uznała prawa Moskwy do Ukrainy Zadnieprzańskiej, a Dzikie Pola miały pozostać niezasiedlonym turecko-moskiewskim kondominium.

Zamknięciem tego okresu są dwie nieudane moskiewskie wyprawy na Krym, przewlekłe walki o dostęp do ujścia Donu, a także coraz bardziej niszczące najazdy Kozaków na tureckie miasta portowe, w tym także krymskie (Morawski, Szawłowska 2006, Gocłowski 2008, Andreev 2000). Tym samym znaczenie cieśniny Kerczeńskiej wzrosło.

Początkiem okresu **Przejściowego (V)** jest zajęcie przez Rosję twierdz tureckich nad Donem (Azow) i w cieśninie Kerczeńskiej (Jenikale). Rosja po raz pierwszy wyszła ze swą flotą na Morze Czarne (1696). Wprawdzie w 1713 r., skutkiem porażki w wojnie z Turcją, musiała oddać świeże zdobycze, odzyskała je po następnej wojnie (1739). Nie mogła jednak w tym akwenie utrzymać floty. Dopiero po wojnie, zakończonej pokojem w Küczük Kajnardży (1774), uzyskała prawo działania na obu akwenach i korzystania z cieśnin tureckich, a także wielkie zdobycze terytorialne: oba brzegi cieśniny Kerczeńskiej, pobliską Kabardę i ziemie między dolnymi biegami Dniepru i Bohu. Traktat przyznał Chanatowi niepodległość, zaś autonomię (pod rosyjskim protektoratem) otrzymały tureckie lenna: Mołdawia i Wołoszczyzna. Po 9 latach rosyjska aneksja Krymu stała się powodem ostatniej już w tym stuleciu, i przegranej przez Turcję, wojny z Rosją. Uzyskała ona (1792) zatwierdzenie zaboru, a także nowe ziemie nad Morzem Czarnym (między Bohem a Dniestrem).

Okres **Rosyjski (VI)**. Po aneksji Chanatu nastąpiła masowa emigracja Tatarów do imperium Osmańskiego. Liczne nadania dla rosyjskich urzędników i arystokracji na opuszczanych przez Tatarów nieruchomościach na południu Krymu, jego walory przyrodnicze, a także zlokalizowanie tam rezydencji imperatora i jego rodziny, spowodowały, iż stawał się on coraz bardziej atrakcyjny dla osadnictwa wpływowych Rosjan. Półwysep został także głównym ośrodkiem strategicznym akwenu. Po założeniu na południowo-zachodnim jego krańcu, koło ruin Chersonezu, portu-twierdzy w Aqyar (Sewastopol), Rosja osiągnęła trwałą przewagę na morzu, co ułatwiło jej dalsze zdobycze (m.in. w wojnach 1806-12 i 1828-29). W latach 30. władła już wraz z „prawosławnymi satelitami” (King 2006) większością wybrzeży. Celem politycznym i ideowym „Trzeciego Rzymu” było opanowanie cieśnin tureckich z Konstantynopolem i wyjście na Morze Śródziemne (Andreev 2000). Wojna Krymska (1853-6) przegrana z koalicją trzech państw europejskich i Turcji, uniemożliwiła jego realizację i zamyka ten okres dziejów (Morawski, Szawłowska 2006). Nie był to jednak przypadek, że do decydującego starcia w wojnie doszło na Krymie, pod wybitnie przyrodniczo uprzywilejowaną twierdzą-portem, której zalety zdominowały pozostałe nadmorskie węzły geostrategiczne Makroregionu, w tym cieśninę Kerczeńską.

Okres **Współczesny (VII)**. Od Wojny Krymskiej do czasów obecnych akwen Czarnomorsko-Azowski pozostaje otwarty dla pokojowej żeglugi. Mimo tego, ro-

zegrało się w nim szereg wojen i rewolucji. Na początku XX w. upadły oba rywalizujące imperia – powstał ZSRS i Republika Turecka.

Krym pełni ważną dla Rosji rolę geostrategiczną, a Sewastopol był i jest główną bazą Czarnomorskiej Floty (patrz Olchawa 2008). Jego rola zaznaczała się dobitnie w czasie obu wojen światowych i wojny domowej, a nawet podczas niedawnej wojny rosyjsko-gruzyńskiej.

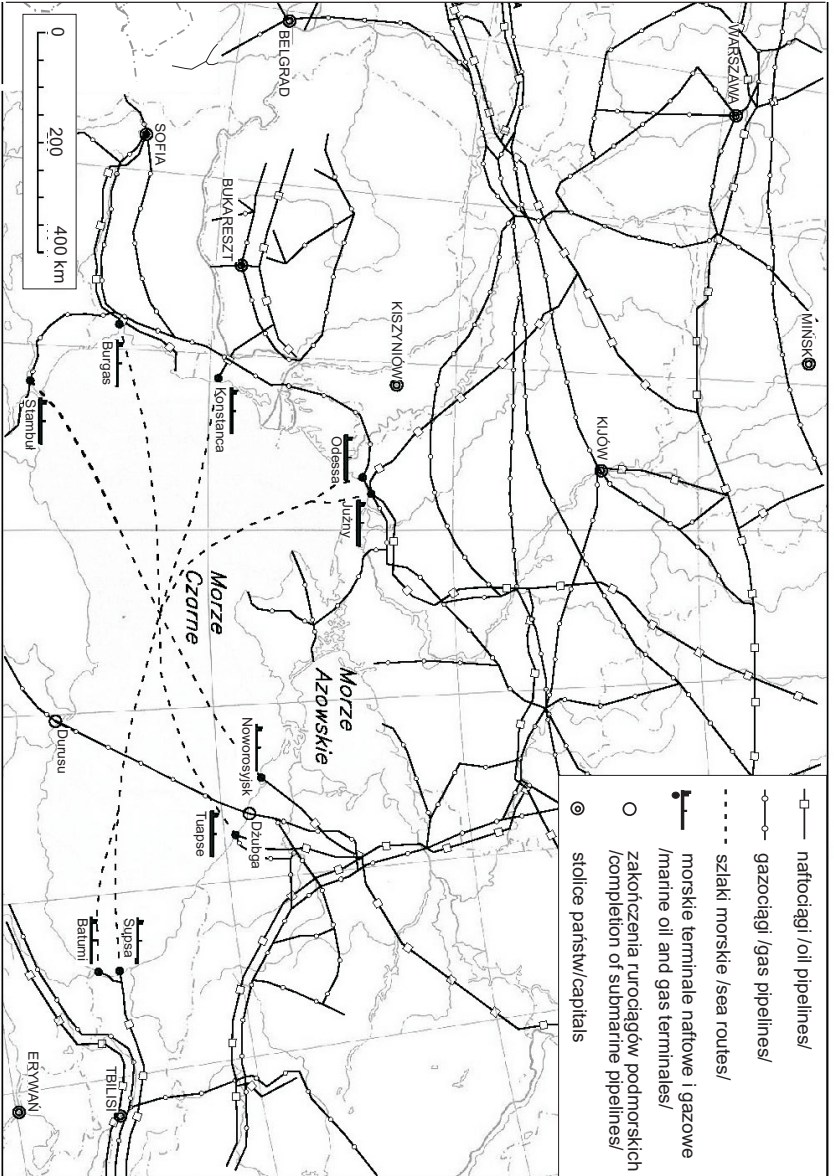
Od początku okresu, gospodarcze znaczenie półwyspu wiązało się głównie z ponadlokalnymi funkcjami rekreacyjno-balneologiczno-turystycznymi i z transportową rolą Kerczu. Strategiczna i gospodarcza rola cieśniny rosła wraz z rozbudową przemysłu ciężkiego na południu Rosji i w ZSRS, oraz połączeń kanałowych między głównymi rzekami wschodniej części Europy (w tym zwłaszcza Wołgi z Donem). Cieśnina ma duże znaczenie dla przewozu ładunków masowych (paliw, surowców hutniczych, chemikaliów, materiałów budowlanych, drewna i zboża) i wielkogabarytowych (*Ékonomičeskaâ...*, 1997). Z Krymu wywożone są topniki, margle cementowe, skały budowlane i dekoracyjne, a jeszcze do niedawna, pochodzące ze złóż kerczeńskich, rudy i koncentraty żelaza (Zastawnij, Kusiński 2003). Pozostałe porty handlowe półwyspu straciły na znaczeniu, głównie na rzecz zespołu portowego Odessy i obsługujących Donbas, i ujście Donu, portów nadzowskich.

Po rozpadzie ZSRS Krym znalazł się poza granicami nowej Rosji, a więcej państw niż kiedykolwiek przedtem uzyskało dostęp do obu mórz. Ich wzajemne kontakty w coraz większym stopniu realizowane są za pośrednictwem szlaków morskich (*Rezolucja...*, 2008; Myśliwy 2003; Ilieva, Iliev 2002), co stawia półwysep w centrum tych więzi.

Od połowy XX w. na obszarze Makroregionu dokonuje się rewolucja w dziedzinie transportu węglowodorów. Biegnie tędy coraz więcej rurociągów do Europy i Turcji (ryc. 3). Jedne na północ od Krymu, po lądzie, inne do terminali na wybrzeżach Rosji i Gruzji, skąd ładunek płynie statkami ku cieśninom tureckim, albo do portów na zachodnich i południowych wybrzeżach Morza Czarnego. Od 2003 r. działa podmorski gazociąg, dostarczający gaz z Rosji do Turcji oraz, omijający Rosję i Bosfor, lądowy ropociąg Baku-Çeyhan (Bryc 2011)¹¹.

O kluczowym geostrategicznym znaczeniu półwyspu dla Ukrainy świadczy też fakt, iż z 6 jej baz morskich, 4 zlokalizowano na Krymie (w Sewastopolu, obok rosyjskiej, w Novoozerne, nad jez. Donuzlav oraz w Saky i Teodozji). Przepoławia on bowiem ukraiński dostęp do mórz, dominuje nad ich akwenami i nad południową częścią państwa (Tymanowski 2009). W razie trwałej utraty półwyspu przez Ukrainę, jej azowskie wybrzeża, z portami Mariupol i Berdians'k, byłyby strategicznie zablokowane.

¹¹ Po aneksji Krymu i rozpoczęciu „wojny hybrydowej” we wschodniej Ukrainie, rozbudowa sieci rurociągów w Makroregionie przyhamowała, zaś pozycja geograficzno-polityczna półwyspu uległa zmianie. Morze Azowskie, cieśnina i porty na obu jej brzegach są pod rosyjską kontrolą. Krym przekształcany jest w wielką bazę wojskową, w związku z czym strategiczne znaczenie Sewastopola i cieśniny Kerczeńskiej wzrosło.

Rys. 3. Rurociągi węglowodorów na Ukrainie i terenach sąsiednich
Fig. 3. Pipelines of hydrocarbons in Ukraine and in adjacent areas

Zródła: Atlas Geografică Ukrainii... etc., Atlas Ekonomična i Socialna... etc., Geografičeskij Atlas Rossii... etc., Atlantic Council CEEP... etc., Completing Europe... etc., Gas Infrastructure Europe... etc., INOGATE Projects of Pan European Interest... etc., Primary Russian Oil and Gas... etc.

Krym ma dobre perspektywy rozwoju w surowcowym, ekonomicznym i politycznym powiązaniu z Ukrainą (Bagrov, op. cit.), Dzięki jego kluczowej lokalizacji w Makroregionie, państwo to może swobodnie korzystać z bogactw obu mórz. Związek Ukrainy z Krymem jest więc jednym z filarów jej ekonomicznego i militarnego bezpieczeństwa.

*

Reasumując powyższe, stwierdzić należy, że na omawianym poziomie ważności i we wszystkich okresach dziejów, decydujące, geograficzno-polityczne znaczenie miało położenie półwyspu względem mórz i lądowego zaplecza, dzięki czemu cechował się on bardzo dogodnymi warunkami dla rozwijania gospodarki morskiej (w tym zwłaszcza dalekosiężnego handlu tranzytowego). Skutkiem takiego uwarunkowania, jak również zróżnicowania i specyfiki swojej przyrody, Krym był i jest nadal wybitnym (w skali całego Makroregionu) centrum geostrategicznym. Współczesne znaczenie półwyspu wiąże się ponadto z funkcjami rekreacyjno-turystyczno-balneologicznymi o ponadlokalnym poziomie ważności, uwarunkowanymi wyjątkowo sprzyjającymi dla tej działalności cechami jego przyrody i otaczających go akwenów.

WNIOSKI

I. Krym miał, i ma nadal, znaczący, stabilny potencjał geograficzno-polityczny, u którego podstaw leżą silne uwarunkowania przyrodnicze. Zaliczają się do nich przede wszystkim:

- półwyspowy charakter oraz niemal centralne położenie jego południowo-zachodniej części w obrębie Morza Czarnego;
- lokalizacja między wschodnią i zachodnią częścią północnych wybrzeży Makroregionu Azowsko-Czarnomorskiego, która dzieli dostęp Ukrainy do obu mórz na dwie izolowane części;
- wyraźne wyodrębnienie Krymu od kontynentu od strony północnej, nie stwarzające jednak istotnej (wodnej lub morfologicznej) bariery komunikacyjnej;
- stosunkowo łatwa do sforsowania morska bariera komunikacyjna między Półwyspem a kontynentem, w postaci wąskiej i płytkiej cieśniny Kerczeńskiej;
- wielkie zróżnicowanie przyrody Południowego Krymu i jej odmienność w stosunku nie tylko do monotonnej części północnej, ale i do całej Południowo-Wschodniej Ukrainy;
- istnienie dwóch rejonów – półwyspu Heraklejskiego i cieśniny Kerczeńskiej – wybitnie przyrodniczo uwarunkowanych w skali całego Makroregionu pod względem komunikacyjno-strategicznym.

II. Na **lokalnym** poziomie ważności niezwykle ważną rolę w życiu społeczności półwyspu we **wszystkich** okresach odgrywała jego przyrodnicza dwudzielność.

Natomiast od **Starożytności** (I) po okres **Rosyjski** (VI):

- stepy i półpustynie Krymu Północnego były szerokim buforem, oddzielającym od kontynentu społeczności południa półwyspu. Warunki przyrodnicze sprzyjały tam początkowo tylko koczowniczej hodowli i pozyskiwaniu soli z lagun, później stopniowo pojawiała się ekstensywna uprawa zbóż, której rozwój był ograniczony przede wszystkim przez niedostatek wody;
- egzystencja stosunkowo licznych mieszkańców stepowych osiedli półwyspu Kerczeńskiego zależała ponadto od bogatych łowisk ryb i integracyjnych możliwości komunikacyjnych akwenu cieśniny (jednak przede wszystkim opierała się na funkcjach ponadlokalnych):
- Główne pasmo gór Krymskich cechowało się nikłym osadnictwem, występującym głównie u wylotów dolin. Bazowało ono na zasobach wodnych, leśnych i mineralnych gór oraz sezonowym wypasie na połoninach. W okresach długotrwałych zagrożeń zewnętrznych, góry stanowiły także ostateczną ostoję dla całej społeczności półwyspu;
- Przedgórza okalające od północy Główne pasmo gór umożliwiały zarówno uprawę roli, jak wypasową hodowlę. Przed zagrożeniami od strony stepów zabezpieczano się wznosząc osiedla obronne, co było ułatwione występowaniem wyrazistych form rzeźby;
- większość lokalnego potencjału osadniczego i gospodarczego Krymu skupiały wybrzeża Głównego pasma. Sprzyjały temu, obok walorów związanych z bezpośrednią obecnością morza, quasi-śródziemnomorski klimat i bogactwo różnorodnej przyrody wybrzeży i gór, zapewniające mieszkańcom bezpieczeństwo i podstawy bytu.

Przyrodnicze, geograficzno-polityczne uwarunkowania o miejscowym znaczeniu w okresie **Współczesnym**, mają bardzo ograniczony udział w działalności społeczno-gospodarczej, która opiera się głównie na funkcjach na poziomie ponadlokalnym. Spośród wszystkich przejawów tych uwarunkowań występują one przede wszystkim w takiej działalności, która bezpośrednio zaspokaja żywotne potrzeby życiowe mieszkańców, jest wykonywana na miejscu i wykorzystuje lokalne surowce i możliwości. Dobra te są dostępne na Krymie w różnym stopniu i proporcjach, zależnie od warunków miejscowych. Niektóre, zwłaszcza szczególnie ważne zasoby wodne i surowcowo-energetyczne, są niewystarczające i wymagają stałych dostaw spoza Krymu. Dlatego z powodu jego odcięcia od reszty Ukrainy w r. 2014, musiało nastąpić społeczne i gospodarcze załamanie, mimo, iż wyjątkowa sytuacja zmusza władze i mieszkańców półwyspu do zwiększania (ale i racjonalizowania) użytkowania zasobów lokalnych.

III. Analiza geograficzno-polityczna na poziomie **ponadlokalnym** wykazała, iż na Krymie:

- w okresie **Starożytności** (I) decydujące znaczenie dla najważniejszych ośrodków osadniczych półwyspu miał dalekosiężny oraz/lub średniodystansowy handel morski, w istotnym stopniu opierający się także na zasobach miejscowych.

- We **Wczesnym Średniowieczu** (II) rola dalekosiężnych powiązań zanikła wskutek długotrwałej destabilizacji politycznej i ekonomicznej degradacji zarówno badanego obszaru, jak i jego zaplecza na kontynencie. Miasto Bosporo przetrwało dzięki położeniu w cieśninie Kerczeńskiej i szczątkowym powiązaniom handlowym z wybrzeżem anatolijskim i Konstatynopolem; Chersonesz – głównie z powodu bezpiecznej geograficznej izolacji.
- Okres **Genueńsko-Tatarski** (III) charakteryzowało wybitne ożywienie handlu dalekosiężnego w Makroregionie, dotyczące także zasobów miejscowych. Najważniejszym emporium dla genueńskiego „imperium handlowego”, rozciągającego się od wschodniej części Morza Śródziemnego po Azowskie, stała się Kaffa (d. Teodozja).
- W okresie **Tureckim** (IV) znaczenie handlu dalekosiężnego oraz cieśniny Kerczeńskiej relatywnie zmalały, gdy oba akweny stały się „wewnętrznym jeziorem” Osmanów, ale rola Kefe (Kaffy) jako głównego ośrodka handlowego Makroregionu utrzymała się.
- Okres **Przejęciowy** (V) cechował się stopniowym słabnięciem Turcji i narastaniem ekspansji Rosji, która starała się uzyskać dostęp do Morza Azowskiego. Wzrosło więc strategiczne znaczenie cieśniny Kerczeńskiej, broniącej wyjścia na Morze Czarne. Przy końcu okresu, Rosja, zajmując Kercz i ujście Dniepru, osiągnęła dostęp do obu mórz i wkrótce zaanektowała Krym. Odtąd rola Kerczu zmalała na rzecz Sewastopola.
- W okresie **Rosyjskim** (VI) militarna przewaga Rosji nad Turcją zaznaczyła się na morzu i na lądzie. Na rosyjskim już Krymie, oprócz funkcji militarnej, nabierała znaczenia działalność balneologiczno-wypoczynkowa. Zahamowanie ekspansji Rosji ku południowi w wyniku Wojny Krymskiej rozstrzygnięło się pod szczytami głównej bazy morskiej tego państwa na półwyspie. Odtąd porozumienia międzynarodowe normują status obu akwenów i cieśnin tureckich, jako dostępnych dla swobodnej żeglugi w okresie pokoju.
- W okresie **Współczesnym** (VII) w gospodarce krymskiej dominują funkcje ponadlokalne, związane z turystyką, wypoczynkiem i balneologią. Do niedawna, dużą, ponadlokalną rolę odgrywało nawadniane rolnictwo, które jest w głębokim kryzysie z powodu politycznej blokady półwyspu. Porty handlowe oddały pierwszeństwo ośrodkom na kontynencie, z wyjątkiem Kerczu, który rozwija funkcję tranzytową między morzami i jest na Krymie drugim węzłem geostrategicznym po Sewastopolu. Geograficzno-polityczne znaczenie Krymu znacznie się zwiększyło, gdy od połowy XX w. zaczęła go oplatać sieć lądowych i morskich szlaków transportu węglowodorów.

Fakt, że od rozpadu ZSRS, Krym rozdziela ukraińskie akweny morskie na dwie odrębne części, dowodzi jego szczególnego znaczenia dla tego państwa. Toteż, gdy Ukraina utraciła kontrolę nad cieśniną, jej porty nad Morzem Azowskim zostały strategicznie zablokowane. Półwysep natomiast, został odcięty od swego gospodarczego zaplecza, zwłaszcza zaś od wody i nośników energii. W warunkach „wojny hybrydowej”, toczącej się u jego wrót i niejasnych perspektyw politycznych,

nie widać szans na pokojowy rozwój Krymu. A być może także, na pomyślność całego Makroregionu.

Literatura

- Andreev A., 2000, *Istoriâ Kryma*, wyd. Bielyj Volk – monolit MB, Moskwa.
- Arhitekturnye pamâtniki Kryma*, 1977, red. Dombrovskij O.I., Izdat. Tavriâ, Simferopol.
- Atlas Avtonomna Respublika Krim*, 2004, Rudenko T.G. (gł. red.), wyd. Tavrijskij Universitet im. V. I. Vernadskogo, Kiïv – Simferopol.
- Atlas Ekonomična i Socialna geografîa svitu*, 2001, red. Kučerenco G.M., NVP Kartografiâ, Kiïv.
- Atlas Geografîa Ukraïni*, 2001, red. Veklič L.M., NVP Kartografiâ, Kiïv.
- Baczwarow M., Suliborski A., 2002, *Kompendium wiedzy o geografii politycznej i geopolityce. Terminologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa – Łódź.
- Bagrov N.V., 2002, *Regionalnaâ geopolitika ustojčivogo razvitiâ, Krym XXI Vek*, wyd. Libid', Kiïv.
- Bagrov N.W., 2005, *Geografîa v informacionnom mire*, wyd. Libid', Kiïv.
- Bagrova L.A., Bokov V.A., Bagrov N.V., 2001, *Geografîa Kryma*, wyd. Libid', Kiïv.
- Barbag J., 1987, *Geografia polityczna ogólna*, PWN, Warszawa.
- Blavatskij V.D., 1985, *Antičnaâ arheologiâ i istoriâ*, wyd. Nauka, Moskwa.
- Bryc A., 2011, Strategia międzynarodowa Federacji Rosyjskiej w regionie czarnomorsko-kaspijskim, [w:] *Obszar czarnomorsko-kaspijski w stosunkach międzynarodowych*, red. Bojarczyk B., Kapuśniak T., Wyd. UMCS, Lublin, s. 73–88.
- Cys' P.M., 1962, *Geomorfologiâ URSR*, Vyd. Lviv'skiego Uniwersytetu, L'viv.
- Dorogoj Tysâçiletij. Ekskursii po srednevekovomu Krymu*, 1966, Izdat. Krym, Simferopol.
- Dorogoj Tysâçiletij. Očerki o drevnem Kryme*, 1969, Izdat. Krym, Simferopol.
- Ėkonomičeskaâ i Socialnaâ Geografîa Rossii*, 1997, red. Hrushščov A.T., wyd. Kron-Press, Moskwa.
- Ėkologiâ Kryma*, 2003, Bagrov N.V., Bokov V.A. (red.), Krymskoe učebno-pedagogičeskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, Simferopol.
- Ena V.G., 1989, *Zapovednye landsafty Kryma*, Wyd. Tavriâ, Simferopol.
- Geografičeskij Atlas Rossii*, 1995, Federalnaâ Slużba Geodezii i Kartografii Rossii, Moskwa.
- Gercen A.G., Mahneva O.A., 1989, *Pieščernye goroda Kryma*, wyd. Tavriâ, Simferopol.
- Goćłowski A., 1993, *Przyrodnicze uwarunkowania lokalizacji i trwałości miast na Półwyspie Krymskim (VI w. p.n.e – XX w. n.e.)*, wyd. Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Goćłowski A., 2008, *Evoluciâ geopolitičeskogo značeniâ Krymskogo Poluostrova*, Istoričnyj arhiv. Naukowy Studiï, Vypusk 1, 2008, Vyd. MDGU im. P. Mogily, Mikolaïv, s. 111–115.
- Ilieva M., Iliev I., 2002, *The Black-Sea Economic Cooperation Challenges. Reality, Perspectives*, Geopolitical & Economic Research on Central & Eastern Europe, vol. 2/2002, Białystok School of Economics, Białystok, s. 51–66.
- Jędrusik M., 2001, *Izolacja jako zjawisko geograficzne*, wyd. Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- King C., 2006, *Dzieje Morza Czarnego*, wyd. PIW, Warszawa.

- Kruglikova I.T., 1984, *Antičnaâ arheologiâ*, wyd. Vysšaâ Škola, Moskva.
- Krym. *Zagal'nogeografična karta, 1: 200 000*, 1993, red. Barsukova G.O., wyd. Gołovne Upravlinnâ Geodezii i Kartografii ta Kadastru pri Kabineti Ministriv Ukraïny, Kiïv.
- Moczulski L., 1999, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa.
- Morawski W., Szawłowska S., 2006, *Wojny rosyjsko – tureckie od XVIII do XX wieku*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa.
- Myśliwy A., 2005, *GUUAM: szansa na stabilizację?*, ARCANA, nr 63, Kraków, s. 131–143.
- Olchawa M., 2008, *Krym, Ukraina, Rosja, NATO*, ARCANA, nr 84, Kraków, s. 44–62.
- Quirini-Popławska D., 2002, *Włoski handel czarnomorskimi niewolnikami w późnym średniowieczu*, wyd. Universitas, Kraków.
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 17 stycznia 2008 r. w sprawie podejścia do polityki regionalnej w regionie Morza Czarnego*, Międzynarodowy Przegląd Polityczny, 1 (21), 2008, Instytut Sobieskiego, Warszawa, s. 101-110.
- Sykulski L., 2014, *Geopolityka. Skrypt dla początkujących*, Wydawnictwo Naukowe Graecia, Częstochowa.
- Tarasenko D., 2006, *Ūžnyj bereg Kryma. Istoriiâ. Priroda. Kul'tura. Turističeskie maršruty*, wyd. „Biznes-Inform”, Simferopol.
- Tarasenko D., 2008a, *Vies' Zapadnyj Krym. Istoriiâ. Priroda. Kul'tura. Turističeskie maršruty*, wyd. „Biznes-Inform”, Simferopol.
- Tarasenko D., 2008b, *Vostočnyj Krym. Istoriiâ. Priroda. Kul'tura. Turističeskie maršruty*, wyd. „Biznes-Inform”, Simferopol.
- Taylor P.J., Flint C., 1999, *Political Geography. World-economy, Nation-state and Locality*, wyd. Longman, London.
- Transformaciâ landsaftno-ekologičeskih processov v Krymu v XX veke – načale XXI veka*, 2010, red. Bokov V.A., wyd. Dolâ, Simferopol.
- Turistskaâ Karta Kryma*, 2010, 1:100 000, wyd. Svit, Simferopol.
- Turovskij R.F., 1999, *Političeskaâ Geografiâ. Učebnoje Posobie*, wyd. MGU/Smolenskij Gumanitarnyj Universitet, Moskva–Smolensk.
- Tymanowski J., 2009, *Sąsiedzkie państwa wschodnie w polskiej polityce bezpieczeństwa*, wyd. Adam Marszałek, Toruń.
- Zastawnyj F., Kusiński W. 2003, *Ukraina. Przyroda – Ludność – Gospodarka*, Wyd. Akademickie Dialog, Warszawa.
- Zipser T., Sławski J., 1988, *Modele procesów urbanizacji. Teoria i jej wykorzystanie w praktyce planowania*, Studia KPZK PAN, t. XCVII, PWE, Warszawa.
- MATERIAŁY INTERNETOWE**
- Atlantic Council CEEP. Completing Europe. From the North-South Corridor to Energy, Transportation, and Telecommunication Union, 2014, A joint report by the Atlantic Council and Central Europe Energy Partners*, na: www.ceep.be/wnw/wp-content/uploads/2014/11 [06.12.2015].
- Completing Europe_Report.pdf November 2014 The Atlantic Council of the US*, 2014, Washington, na: https://www.google.pl/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=Completing+Europe_Report.pdf+November+2014+The+Atlantic+Council+of+the+US [06.12.2015].
- Gas Infrastructure Europe ENTSOE/GIE-System Development Map*, 2014, na: www.gie.eu/download/maps/2015/ENTSOE_SYS_DEV_MAP2015.pdf [06.12.2015].

- Grajewski A., *Blokuję Krym*, gosc.pl/doc/2717152.Blokuję Krym [01.01.2016].
- Horyzont ukraiński*, brak autora, jagiellonski24.pl/2015/12/19/6-horyzont-ukraiński/ [01.01.2016].
- INOGATE Projects of Pan European Interest. Proposed Priority Axes for crude oil Pipelines*, 2003, mapa, b.m.w., na: <https://www.google.pl/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=INOGATE+Projects+of+Pan+European+Interest.+Proposed+Priority+Axes+for+crude+oil+Pipelines> [1.10.2015].
- INOGATE Projects of Pan European Interest. Proposed Priority Axes for Natural Gas Pipelines*, 2003, mapa, b.m.w., na: <https://www.google.pl/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=INOGATE+Projects+of+Pan+European+Interest.+Proposed+Priority+Axes+for+Natural+Gas+Pipelines> [1.10.2015].
- Kozak M., 2014, *Blackout na Krymie odsłonił ciemne interesy oligarchów*, forsal.pl/artykuly/908652,energetyczna-blokada-krymu-blackout-na-krymie-rosja-i-ukraina-interesy-oligarchow.html [26.12.2015].
- Malinowski D., 2015, *Znaczna część Krymu bez prądu*, energetyka-wnp.pl/znaczna-czesc-krymu-bez-pradu-w-sylwestra,264462_1_0_0.html. [01.01.2016].
- Primary Russian Oil and Gas Pipeline to Europe "Ener Geo Politics" the Competing Geopolitics of Energy in the Early 21st Century*. Fig 1. Primary Energy Pipelines to Europe: energeopolitics.com/about/-the-competing-geopolitics-of-energy-in-the-early-21st-century/ [1.10.2015].
- www.wschodnik.pl/publicystyka/item/2532-tydzien-21-25-wrzesnia-w-gospodarce-ukrainy.htm [01.01.2016].
- Wyrzykowska M., 2014, *Ukraina. Granica w szczerym polu*, Wyborcza.pl/DEPESZE, <http://wyborcza.pl/1,91446,16007803,Ukraina_Granica_w_szczerym_polu.html> [20.11.2015].
- Zamieszki na Ukrainie. Rosja wprowadziła na Krym dywizjon iskanderów*, brak autora, na: www.fakty.interia.pl/raporty/raport-zamieszki-na-ukrainie/aktualnosci/news-rosja-wprowadzila-na-krym-dywizjon-iskanderow/aktualnosci/news-rosja-wprowadzila-na-krym-dywizjon-iskanderow.nld, [26.12.2015].

Summary

Analysis of the natural conditions of the Crimea which affect its geo-political situation, carried out at local and supra-local levels against the Black Sea - Azov Macroregion, showed that, at **the local level**, most important was *always* the natural duality of the Peninsula. The Crimean Mountains, lying in the southern part of the peninsula, had very rare settlement network but their foothills constituted the most densely populated area in the Crimea. This was facilitated by the favorable coastal environmental conditions such as mild climate and wealth and great diversity of wildlife. Between the mountains and the interior lowland steppe there was a transitional low-mountain zone where land cultivation and herding were possible. Steppes to the end of the 19th c. constituted a wide and almost unpopulated buffer between the south of the Crimean Peninsula and the continental mainland. The natural environment of the steppes promoted nomadic pasturing but land cultivation was limited mostly by hardly accessible water. Relatively dense settlement

on the steppe of the Kerch Strait shore was partly conditioned by abundant fisheries and communication advantages of the basin. In the *Contemporary* period most of the socio-economic activity in the Crimea is based on the supra-local functions. Local resources (especially energy and water) are insufficient to meet the demands of the current population and the economy, therefore supplies from the continent are necessary. Because of the cut-off of the Crimea from the rest of Ukraine in 2014, local resources must be much more exploited.

At the **supra-local level** of importance a decisive role in all historical periods was played by the physico-geographical location of the Crimean Peninsula which created favorable geo-strategic conditions and favored development of maritime trade. In the *Antiquity* main centers of trade were ports with good access to the steppes: Panticapaeum (Bosporo), located on the Kerch Strait and Feodosia and Chersonesos at the coasts of sheltered bays by the mountain foothills. During the *Early Middle Ages* cities of the northern coast of the Macroregion disappeared due to long-term destabilization (Migration Period), however, Bosporo and Chersonesos survived. In the *Genoa - Tatar* period the Macroregion experienced economic stabilization (Pax Mongolica) and the revival of long-distance trade, which was dominated by the city-states of Italy. The most important Genoese center, Kaffa, developed in place of the old Feodosia. Steppe hinterland was ruled by Tatars. During the *Turkish* period importance of this trade decreased, because the whole area was under the control of the Ottomans. The leading position of Kaffa (Kefe) continued under Turkish rule.

The *Transitional* period was marked by the process of weakening of imperial Turkey and the expansion of Moscow, which fought for access to the sea. This resulted in an increased role of the Kerch Strait. At the end of the period, Russia seized the mouth of the Dnieper and Don as well as Kerch obtaining access to waters on both sides of the peninsula and annexing it. The role of the strait decreased in favor of the new port-fortress of Sevastopol. In the *Russian* period Moscow had already a definite advantage over Turkey. In the Crimea, in addition to the military function, recreation and balneotherapy developed. Russian expansion was halted as a result of the Crimean War, marking the end of the period. The Siege of Sevastopol confirmed strategic importance of this city.

In the *Contemporary* period economic importance of the peninsula is based on highly developed tourism and balneotherapy. The role of the Kerch Strait increased with industrialization in southern Russia. Since when the peninsula separates the continental coast of Ukraine into two isolated parts, its importance has increased. The role of the geostrategic position of Crimea is maintained, especially because of a network of marine and land transport routes of hydrocarbons developed in this area since the mid- twentieth century. Sevastopol is still the main naval base in the northern part of the sea. Due to the ongoing „ hybrid war” Ukraine has lost control over the Kerch Strait and Azov ports of this country have been blocked.